

Асим ПЕЦО /Београд/

ПОГЛЕД НА ФОНОМОРФОЛОШКИ СИНКРЕТИЗАМ У НОВОШТОКАВСКИМ ГОВОРИМА

Када су Јужни Словени, прије нешто више од тринаест вјекова, дошли на ове балканске просторе (в. *Енциклопедија Југославије*, с. в. Хрвати и 7, с. в. Срби, као и К. Жиречек, *Историја Срба*, I, Београд, 1952, 57-67 и Вл. Ћоровић, *Историја Босне*, Београд, СКА, 1940, 95 и даље), њих нису раздвајале пукотине оваквог квалитета као што је то данас. Истина, постојале су неке унутарплеменске разлике, али оне никако нису имале обиљежја која ће се касније везати за религиозне и националне посебности. Др Јарослав Шидак, у *Енциклопедији Југославије* (с. в. Хрвати) констатује да је на „стварање хрватског народа одлучно утјецао и религиозни моменат. Славенска племена, истиче Шидак, из којих су се развили хрватски и српски народ, нашла су своја сједишта на оној политичкој и културној размеђи која је кроз стољећа одвајала грчки Исток од латинског Запада. Тако су се на заједничкој језичкој подлози штокавског нарјечја појавиле двије различите конфесионалне свијести, католичка и православна, које су донедавна одређивале управо и свијест о народној припадности” (стр. 41). Босна је у овим размеђима била централана област. А ту је, како констатује Вл. Ћоровић, још у VI вијеку „било... хришћанство организовано под две бискупије” наронском и бистуанском (исто, 90). Па и поред тих разлика, и након појаве Турака у овим крајевима и, са њима, јаче исламизације, постојале су неке везе које нису уступале ни пред вјерским, ни пред националним разликама. То су језичке особине које су биле, и остале, заједничке за све житеље који су настањивали области штокавског нарјечја. А и тога се, вриједно је, треба присјетити, када су наши далеки преци дошли на ове балканске просторе, они су имали скоро идентичан граматички

систем. То нам потврђује историја српскохрватског језика. Значи да је фонолошки инвентар тих далеких времена знао, на овим просторима, за носне вокале, за **Ж** и за **Љ**, за **Ђ** и за **Њ** за два полугласника: **Ь** и **Ъ**; скупине *tbje, dbje; stbje, zdbje*: као и за заједнички морфолошки систем. Тек ће се на овим нашим просторима почети јављати, унутар шире бивше *сх/хс* језичке територије, разлике, али је чињеница да је штокавско дијалекатско подручје и ту, у најбитнијим карактеристикама остало јединствено. То значи да су промјене које су се десиле унутар граматичког система штокавског говора до XIV вијека имале иста фонетска и морфолошка обиљежја. Друкчије речено, у тим говорима дошло је, врло рано, свакако прије појаве првих писаних споменика на томе језику, до деназализације старих назалих вокала. Проф. Р. Бошковић констатује да су наши далеки преци знали за налазе. А на питање: „Кад су Срби и Хрвати изгубили назале?” сам одговара: „Тешко је тачно рећи” и додаје: „Сигурно је једно: да су они у своме језику имали назале све до друге половине X века. То показују облици *Montimerus, Muntimirus* у латинским повељама из 872. и 892. Да би већ у XI вијеку имали Већедраг од старијег *Влћедрагъ*. То, даље, упућује на закључак да је крајем X или почетком XI вијека дошло „у неким дијалектима „ нашега језика до деназализације (в. Радосав Бошковић, *Основи упоредне граматике словенских језика*, Београд, 1968, I, Фонетика, стр. 63) и да се умјесто старијих назала **Ж** и **Љ** јављају вокали *e* и *y* (*плат* = пет, *месџц* = месец/мјесец; односно: *дџб* = дуб, *рџка* = рука). У македонском језику *мј. Ж* имамо *a*: *рџка* = рака, *мј. Љ* — *e*: *плат* = пет; у словеначком **Ж** = *o*, **Љ** = *e*: *рока*, *пет* (Бошковић, исто, стр. 62, 63). Дакле, ту постоји разлика између нашега језика и македонског, односно словеначког језика (Истина, чакавско подручје хрватског језика зна и за другачије рефлексе назала, уп. *мј. Љ* иза *j, c, z* — *a*: *језик*, *почат*, *жатва* и *o мј. Ж* у неким средњоистарским чакавским говорима; Бошковић, исто, 63).

2. За овај период развитака *хс/сх* језика везане су многе друге појаве, како у области фонетике, тако и у области морфологије и акцентологије. Од тих промјена указујем још на ове:

— стари вокал *y* (у, јери) који је био саставни члан фонетике Јужних Словена када су дошли на Балканско полуострво, и који је у фонетици нашег језика, тј. *сх/хс* језика, — егзистирао до XIII вијека (доказ за то су његови рефлексии у нашим посуђеницама, у антропонимима, на које се наилази у страним језицима, уп. *Dobramusclo = Dobromusl, Primusl = Primusl*, Бошковић, исто, стр. 34; Белић, *Фонетика*, Београд 1969, 73-73). Његова замјена нашим вокалом и започета је још у

XI вијеку, да би већ у XIII вијеку, мјесто тога вокала имали у свим позицијама наше — и, син, ми, мисли;

— наши далеки преци знали су у својој фонетици и за полугласнике, вокале који су, по своме квантитету, били краћи од кратких, тј. за њ (у) и њ(и). На балканском подручју ова два полугласника су се изједначила, добили смо само један који је у штокавским говорима, у XIII и XIV вијеку, замијењен вокалом — а (уп. сѣнѣ, дѣнѣ = сан, дан). Само у неким перифернијим говорима што-нарјечја (у зетским и у призренско-тимочким говорима), још и данас наилазимо на полугласник који није замијењен вокалом — а (дѣ_аска, лѣ_н — призренско-тимочка зона) и: д^енес ба^ечве (тј. а^е мјесто полугласника (зетска зона, Белић, *Фонетика* 81-83).

— вокално л у што-говорима замјењено је вокалом — у: влк = вук, слза = суза. У призренско-тимочким говорима мј. вокалног л имамо и л- или лу (Белић, *Фонетика*, 76). То значи да новоштокавски говори (тј. сви говори који чине основу бившега сх/хс стандардног језика имају мј. вокалног л данас вокал у: слза = суза, влк = вук...

— заједничка особина свих новоштокавских говора (а ти говори чине основицу сх/хс језика,) јесте новија структура облика генитива множине — са вокалским обиљежјем -а (типови: *синова, ђака, отаца*, као и: *жена, сестара, дјевојака*, односно: *села, поља, кила*). Заједно са оваквим обликом генитива множине новоштокавске говоре обиљежава и једнакост датива, инструментала и локатива множине, са обличким наставком -ма (*синовима, ђацима, очевима; женама, сестрама, дјевојкама; селима, пољима, килима*). Ови облици су резултат различитих промјена: губљење полугласника, губљење старе двојине; губљење фонеме х из финалне позиције облика лок. множине и једначење, прво, облика датива и инструментала и, касније, једначење облика локатива са тим падежима (исп. у старослов. језику: рабѣ, влѣ-кѣ, дѣнѣ; женѣ, землѣ; селѣ, полѣ — генитив множине; односно: рабомѣ, рабѣ, рабѣхѣ, сыновѣ, сынѣми, сынѣхѣ, (?); полѣ, полѣи, полѣ ихѣ; женѣ, женами, женахѣ; цркѣвѣ, цркѣвами, цркѣвахѣ, в. С. Куљбакин: *Старословенска граматика*, Београд 1930, стр. 70-94). Појава облика генитива множина на -а посљедица је, како то објашњава проф. А. Белић, једначења облика двојине — датива и инструментала типа *градама, синма*; и множине, типа *гради, мужи; женами, именѣ, небесѣ*, инструментал и: *градѣхѣ, мужихѣ, синѣхѣ; именѣхѣ, телѣтихѣ, женахѣ, душахѣ*, локатив множине; појава нових облика и генитива множине, на -а, и уједначених облика датива, инструментала и локатива множине карактеристика је новоштокавских говора. На архаичније облике тих падежа

још се наилази у неким штокавским говорима, али и ту већ преовлађују поједини новоштокавски облици (в. А. Белић *Историја српскохрватског језика, Речи са деклинацијом*, Београд, 1950 (10-53). Једнакости ових облика претходиле су неке фонетске појаве (губљење полугласника и фонеме *x* из финалне позиције слога).

Ове фонетско-морфолошке особине својствене су представницима свих новоштокавских говора, без обзира на подручје и националну припадност њихових говорника. То, опет, значи да су то карактеристике не само народних говора, него и савременог српског стандардног језика.

Има још једна особина која је својствена свим новоштокавским говорима, без обзира на подручје и националну припадност говорника, то је акцентуација тих говора. Сви ти говори имају данас новоштокавску интуицију тј. тамо је данас четвороакцентска система са силазним акцентима на првом слогу и акцентима узлазне интонације свих вишесложних ријечи на свим слоговима осим последњег. Тако ту имамо: *рѹкѧ* = *рука*, *глѧвѧ* = *глава*, *мотѧка* = *мотика*, *лопѧта* = *лопата*, *сељѧк* = *сељак*, *војнѧк* = *војник*. И редовно тако. Акценти силазне интонације, који су карактерисали све наше говоре до XIV вијека, почели су да се помјерају ка почетку ријечи мијењајући при томе своју интонациону компоненту — мјесто старих силазних акцената сада су се јављали акценти узлазне интонације, а квантитет је зависно од квалитета слога на који се акценат преносио (уп. *ногѧ* = *нога*, *рѹкѧ* = *рука*). Ова прозодијска компонента, да то и поновим, карактеристична је за све новоштокавске говоре, а они су, по својој структури, чинили основу нашег савременог језика. Истина, и унутар самих говорних типова могу постојати неке разлике између појединих лексема, али то, никако, нема обиљежје само једнога ареала. То може бити типично само за неке унутар граница наведених говора (уп. облике 1. л. множине глагола типа читати, жељети, тј. појава акценатских типова типа: *чѧтѧ мо* — *чѧтѧмо*, *жељѧмо* — *жељѧмо*). Такви акценатски типови имају регионално обиљежје, а акценти једнога типа карактеристични су за све говорнике једнога подручја, без обзира на националну припадност.

Ја сам овдје указао на неке фонетке, морфолошке и прозодијске особине које су карактеристичне за све новоштокавске говоре и, као такве, припадају представницима свих новоштокавских говора без обзира на националну припадност говорника, односно, без обзира на припадност неком од даншњих континуаната бившега *сх/хс* језика. То, опет, значи да је основна одлика свих тих језика, граматике свих тих језика у савременом тренутку, прожета заједничким особинама, и у склопу гласовног,

морфолошког и прозодијског система. Појединачне разлике, али типичне говору као цјелини, без обзира на националну припадност говорника, резултат су историјских услова који су утицали на развитак тих говора. Тако, рецимо, ијекавштина источнохерцеговачког типа типична је за све представнике тог говора без обзира на то да ли су у питању припадници православне или исламске вјероисповести, као што је икавштина, начелно карактеристична за све говорнике зоне у којима имамо рефлекс — и, мј. старога јата. Исто тако, на дијалекатском плану, икавско-шћакавски говори својствени су свим западно босанским говорима тј. и говорима са муслиманским и са католичким становништвом, а ти говори чине старије говоре тих зона; припадници православне вјере припадају ијекавским штокавским говорима и ту су новијег датума, тј. они у тим крајевима не припадају и исконским аутохтоним говорима (више о овоме в. и у мојој књизи: *Преглед Српскохрватских дијалеката*, Научна књига, Београд, као и у посебним обрадама појединих говора из Босне и Херцеговине у СДЗб-у и БХДЗб-у). Изузеци су се могли срести у мањим говорним енклавама у већим говорним срединама — ту су се могли срести и православци и икавци — шћакавци (Дувно, Ливно).

Поред ових особина, које имају општи карактер, тј. својствене су, по правилу, свим житељима једне области, има неколико особина које могу имати, у појединим говорним областима, и другачији карактер, тј. које могу бити типичне само за неке вјерско — националне скупине. Ту, на првом мјесту, долази употреба фонема *x* и *φ*, па и чување или нечување у своме фонетизму двају африкатских парова. Тако:

Судбина фонема *x*, са којом, почесто, иде и *φ*, дуже времена привлачи пажњу проучавалаца наших говора. Општи закључак је да ту фонему, скоро у свим позицијама у ријечи, најбоље чувају припадници исламске вјере. Ова констатација вриједи, са малим изузецима, за цијело подручје раније *sx/xs* територије, а за подручје *be-xa* територије посебно. Ја сам у својим досадашњим испитивањима *be-xa* говора то утврдио као несумњив доказ. Данас су нам познати и разлози за то. Припадници исламске вјере овај задњонепчани констриктив очували су у своме фонетизму, на цијелој територији *sx/xs* језика, захваљујући раној исламизацији и чешићем јављању овога сугласнока у молитвама на арапском језику, у првом мјесту. Да није било ништа друго него да се сваким даном, и више пута, понављала основна молитва која прати „сваки добар посао”, тј. бисмила, то би било довољно да се у његовом изговору фонема *x*, макар била и захваћена процесом губљења, устали и одржи. Ја овдје указујем на роман „Дервиш и смрт” Меше Сели-

мовића, управо почиње ријечима: *Бисмилахир–рахманир–рахим!* А у Курану, који је био основна, често и једина, муслиманска књига, прва Сура–Приступ–ал–Фатиха (у преводу Бесима Коркута) гласи: *У име Аллаха, Милостивог, Самилост.* Не треба заборавити да је фонема *x* честа у изворном тексту Курана, да се све то учило напамет, и да се под тим утицајем ова фонема устаљивала, и да је устаљена и у ријечима нашега поријекла. Ријетки су муслимански говори који не потврђују ово мишљење (Дрежница у Херцеговини и Мрковићи у Црној Гори, зашто има посебних разлога, каснија исламизација на првом мјесту, исп. о томе код мене у реду: *Судбина фонеме x у нашем језику — још увијек привлачан проблем*; Трећи лингвистички скуп „Бошковићеви дани”, ЦАНУ, Подгорица 1997, стр. 193-200, и тамо наведену литературу). Друго је питање какве су фонетске карактеристике ове фонеме у фонолошком систему наших муслимана. И ту, свакако, постоје уочљиве разлике између необразованог и образованог становништва, посебно оних који су савладали фонетику арапскога или персијскога језика. Али, то је за нас битно, код свих њих овај задњонепчани констриктив егзистира као једна фонема. Ту је, значи, исти сугласник и у примјерима као: хоћу, хајде; ухо, глуха, одох, орах и хаир, Хајра; валахи, билахи; Алах, билах — са јасним нашим фонетским обиљежјем.

Битно је да се констатује да на истом говорном подручју, у истом селу, припадници исламске вјероисповијести скоро досљедно чувају ову фонему у своје фонолошком систему. Припадници других двију религија, православци и католици, обично посједују глас у своје систему, или га употребљавају као секундарни сугласник (уп. у моме родном крају: *Акија = Хакија, Асан = Хасан*, али: *Хасим = Асим, Хесад = Есад*). Истина, млађе генерације, бар до ових несрећних догађаја на тим просторима, најчешће су прихватале језички стандард.

Свакако, школа је и ту имала велики значај.

Асим ПЕЦО

ВЗГЛЯД НА ФОНОМОРФОЛОГИЧЕСКИЙ СИНКРЕТИЗМ В НОВОШТОКАВСКИХ ГОВОРАХ

Резюме

В работе рассматриваются отдельные этапы формирования фономорфологической системы сербского литературного языка и объясняется их засвидетельствованность в отдельных типах сербских народных говорах.